

Karahanlı Devleti ve Sanatı

Halil Uysal

Karahanlı Devleti

840 - 1212

- Karahanlı Devleti (840-1212), Uygur Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulmuştur. Tanrı dağlarının güney ve kuzeyini içine alan bu devletin merkezi Balasagun kentidir. Diğer önemli kentleri arasında Buhara, Tirmiz, Merv ve Özkent sayılabilir. Devletin sınırları zamanla Türkistan, Maverâünnehir ve Horasan'ın büyük bir bölümünü içine alacak şekilde genişlemiştir.
- Karahanlılar ilk Müslüman Türk devletidir. Onlar, Türk kültürü ile İslam kültürünü kaynaştırarak birçok sanat yapıtı ortaya koymuşlardır.
- Kuruluş dönemi ile ilgili pek fazla bilgi bulunmayan Karahanlılar Devleti, Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından oluşmuştur.
- Devlet, 840 yılında Uygur Devleti'nin, Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla Bilge Kül kadir han tarafından kurulmuştur.
- 10. yy. sonlarında Oğulçak Kadir Han'ın yeğeni Satuk'un (Satuk Buğra Han) savaş halinde bulundukları Samani sığınmacıların etkisi ile İslam'ı kabul etmesi devletin tarihinde yeni bir sayfa açmıştır.

- İslam'ı kabul eden sonra Abdülkerim adını alan Satuk Han, devletin sürekli savaş halinde olduğu Samaniler'den de aldığı destek ile amcasına karşı mücadele ederek devletin yönetimini ele geçirmiştir.
- İslamiyet'i devlet dini olarak benimseyen Satuk Han döneminde Karahanlı Devleti'nin tamamına yakın bir bölümü bu dine geçmiştir.
- Halife "Nasr Bin Ali" döneminde Abbasiler Karahanlıları Müslüman ülkesi olarak tanımıştır.
- Devlet 1042 yılında hanedan içindeki kavgalar sonucunda Doğu ve Batı Karahanlı devletleri olarak ikiye bölünmüştür.
- Batı Karahanlı Devleti; 1042-1212 yılları arasında hüküm sürmüş ve ilk başkenti Özkent olan devlet 1212 yılında Harzemşahlar tarafından yıkılmıştır.
- Önemli merkezleri, Balagasun, Talas ve Kaşgar ve ilk hükümdarı Tamgaç Buğra Han olan Doğu Karahanlı Devleti ise 1211 yılında yıkılmıştır.
- Karahanlılar devrinde kömür, bakır, altın ve kurşun içeren maden ocakları işletilmiştir. Kuça, Kaşgar, Aksu ve Hoten pazarlarında altın ve bakırdan işlenmiş eşyalar satılmış. Soda, Yeşim taşı, beyaz Yeşim ve siyah Yeşim, Lapis lazuli ve ipek, ipek yolu boyunca ticareti yapılmıştır. Karahanlılardan Satuk Buğra Karahan, Harun Buğra Karahan, Musa Buğra Karahan, Yusuf Kadir Karahan, Süleyman Arslan Karahan, batı hanlarından Tamgaç İbrahim Han, I. Nasr Şemsi el-Mülk Han ve diğerlerinin adına altın, gümüş, bakır madeni paralar basılmıştır.

Mimari

- Karahanlılar, İslamiyet sonrası ilk Türk sanatını oluşturmuş ve sanat anlayışlarını daha sonraki medeniyetlere miras bırakmışlardır. Böylece Türk sanatında ilk kez cami, medrese, tekke, zaviye gibi yapılar inşa edilmiştir.
- Karahanlı yapılarının temellerinde taş, duvarlarında ise kerpiç ve tuğla kullanılmıştır. Yapıların süslemeleri oldukça sadedir. Tuğla malzemenin değişik dizilişleriyle dekorasyon oluşturmuşlardır.
- Örneğin camilerde yapının bütününde kerpiç malzeme kullanılırken minarelerde tuğla malzeme kullanılmıştır. Kerpiç dayanıksız bir malzeme olduğu için yapılar genelde kalıcı olmamış ve günümüze yalnızca tuğladan inşa edilen minareler gelmiştir.
- Zamanla yapı inşasında tuğla malzeme kullanımı artmıştır. Bu geçiş bir anda olmamış, Küçük Degaron camisinde olduğu gibi, her iki malzemenin birlikte kullanıldığı örnekler görülmüştür. 11. ve 12. yüzyıllarda tuğla malzeme kullanımı artmış ve Talhatan Baba camisinde olduğu gibi tamamen tuğladan inşa edilmeye başlanmıştır.

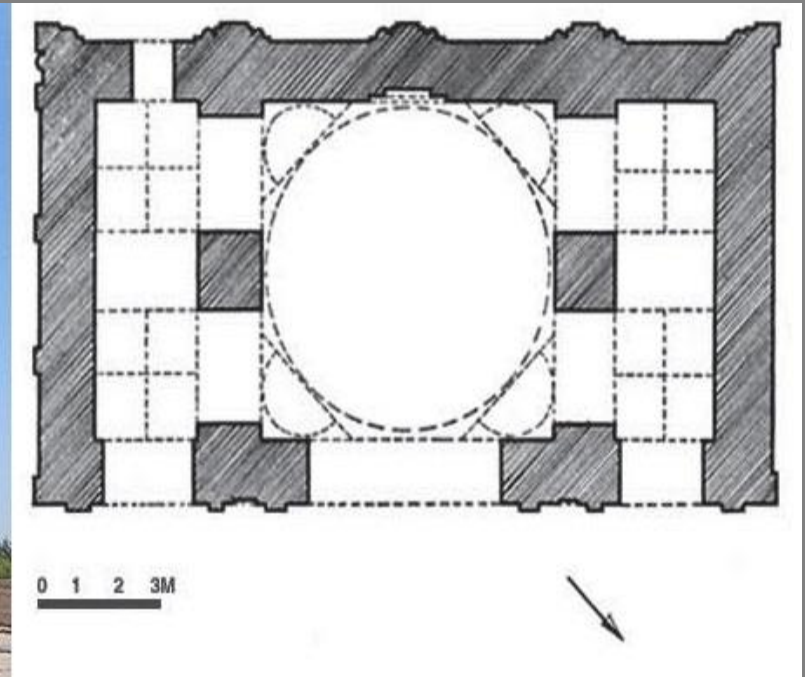
Degaron Camii

Camiler

- Karahanlı mimarisinin en önemli özelliği merkezi plan anlayışıdır. Merkezi plan anlayışının ilk uygulandığı mimari yapı Talhatan Baba camisidir. Bununla birlikte oluşturdıkları hafif sivrileşen kubbe tasarımı, tipik Selçuklu kubbesini ortaya çıkarmış, zamanla Timurlu ve Hint-Türk mimarisinde olduğu gibi, bu kubbeler yüksek bir kasnak ile daha da anıtsal hale getirilmiştir.
- Ortada geniş yarlarda daha dar üç kemerle dışarı açılan Talhatan Baba camii planı, 16. yüzyılda Osmanlı devrinde Mimar Sinan'ın tek kubbeli camileri, aynı prensiple yarlara doğru genişletilerek mekan mimarisi araştırmalarına başlaması bakımından dikkate değerdir.

Talhatan Baba Camisi

Medreseler

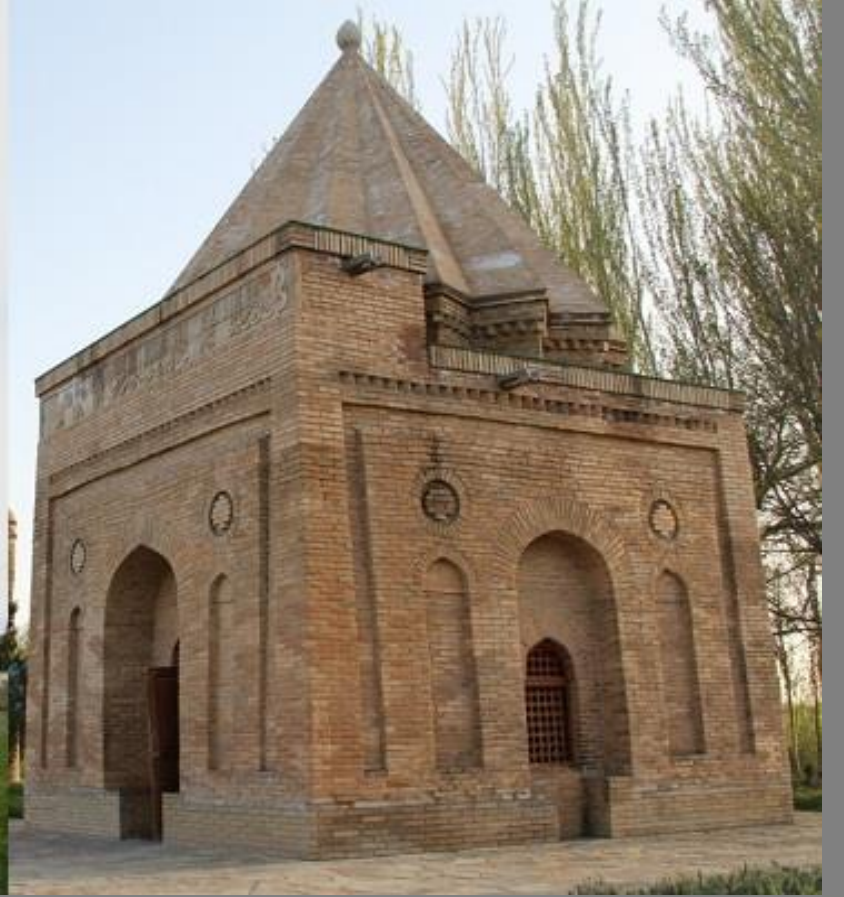
- Türk mimarlığındaki eyvanlı medreselerin ilk örneklerine de, Karahanlılar'da rastlanılmaktadır. Semerkand'daki Şah Zinde yolu üzerinde yapılan kazılarda (1969-1972), bu yapı türünün önemli örneklerinden biri ortaya çıkarıldı. 1066'da Tamgaç Buğra Han tarafından yaptırılan medrese, oymalı şituk (yalancı mermer) süslemelerle kaplıydı. Dört yönden tonozlarla çevrili, küçük kubbeli girişi, küçük eyvanların açıldığı dikdörtgen planlı avlusuyla bu yapı eyvanlı medreselerin ilk örneklerindendir.

Tamgaç Buğra Han Medresesi

Türbeler

- Karahanlı mimarlığı, türbe yapılarıyla da ilgi çeker. Zerefşan vadisi yakınındaki Tim'de bulunan Arapata Türbesi (978) Karahanlılar'dan kalan en eski eserdir. Kare planlı yapı, yonca biçimi tonoz bingilere oturan bir kubbe ile örtülüdür. Ön cephe, yazı kuşağı ile çevrilmiş zengin tuğla süslemeli üç niş vardır. Talas'taki (Kazakistan) 12. yy'dan kalma Ayşebibi ve Balaci Hatun türbeleri, Karahanlılar'da türbe mimarlığının gelişimini yansıtır. Kare planlı Ayşebibi türbesi, süslü, kalın köşe sütunlarının sınırladığı dar ve derin taç kapısıyla, ön cephenin köşelerinde yer alan üstü ve altı geniş, ortası dar minareleriyle dikkati çeker.

Solda Ayşe Bibi Türbesi, Sağda Balacı Hatun Türbesi

- Daha yalın bir örnek olan Balaci Hatun türbesi ise, içten sekiz dilimli kubbe, dıştan onaltı yivli piramit biçimi külâhla örtülüdür. Ön cephede, ortada taçkapı, yanlarda dar uzun nişler vardır. Fergana vadisinin doğusundaki Özkent'te de Karahanlı türbe mimarlığının üç önemli örneği bulunmaktadır: Ahmet Arslan Karahan Türbesi (1012), Hüseyin bin Hasan Türbesi (1152) ve I. Muhammed Türbesi (1187). Ahmet Arslan Karahan'ın türbesinin tonoz bingilerinde geometrik kompozisyonların yansıra ilk kez stilize bitki motifleriyle karşılaşılmaktadır. Dört duvara oturan tonoz bingili bir kubbe ile örtülü olan Hüseyin bin Hasan'ın türbesi ise, ön cephesi ve dış görünümüyle Türk türbe mimarlığında çığır açan bir yapıdır. Sivri kemerli taç kapısı geniş geometrik bordürlerle çevrilmiş, yanlara birer yuvarlak sütun yerleştirilmiştir. Taç kapı kemerini kaplayan nesih kitabede, ilk kez rumîler görülür. I. Muhammed'e ait olan üçüncü türbede dikey çizgiler hâkimdir. Ancak, cephe mimarisi ve süslemeleri diğerleriyle benzerdir.

- Dönemin önemli türbelerinden biri de Fergana'nın kuzeyinde, Sefid Bulan'daki Şeyh Fazıl türbesidir (12. yy ortaları). Tümüyle tuğladan yapılmış on dört metre yüksekliğindeki türbe, kübik bir gövde üzerinde, sekizgen bir kat ve üç basamak halinde konik bir çatıdan oluşur. Dış cephelerinin yalınlığına karşılık, içi şituk (yalancı mermer) süslemeler ve kûfî yazı kuşaklarıyla kaplıdır.

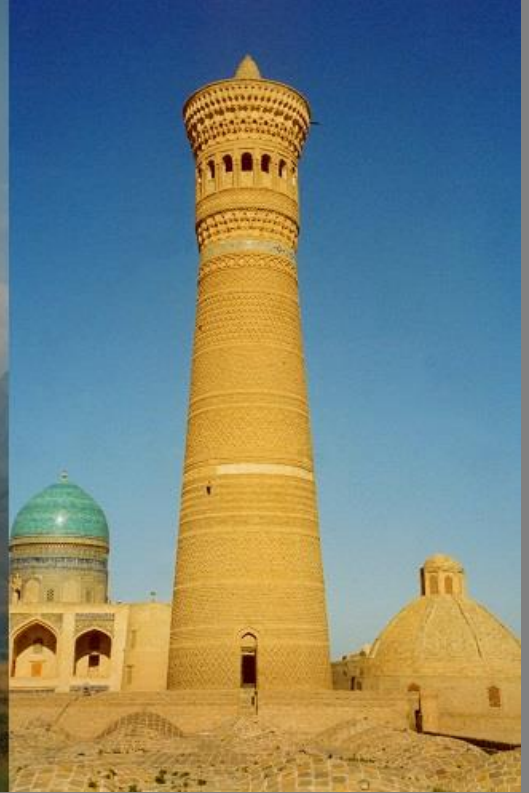

Şeyh Fazıl Türbesi

Minareler

- Karahanlı minareleri de oldukça önemlidir. Adeta bir kule görünümü veren minareler, yukarı doğru daralan, silindirik gövdeli yüksek yapılardır. Gövde, kaide üzerinde yükselir ve yüzeyinde mazgal pencereler yer alır. Gövde şeritlere ayrılır ve her şeritte farklı bir tuğla dizimiyle oluşturulan süslemeye yer verilir. Kûlah kısmı bulunmayan minareler daha çok kubbeye son bulur. Karahanlı döneminden kalan Özkent (Uzgend), Burana ve Kalan minareleri bu türün önemli örnekleridir.
- Karahanlılara ait Burana Kale diye de anılan Burana minaresi en eski Türk minaresi olması yönünden önemlidir. Bir başka önemli minarede Özkent minaresidir. Özkent minaresi süsleme ve işçilik bakımından Burana minaresine göre daha üstündür.

Soldan saęa doğru Özkent (Uzgend), Burana ve Kalan minareleri

Kervansaraylar

- Türk mimarisinde en eski kervansaraylar, Karahanlılardan kalmış olup, bunlara ribat adı verilmiştir. Karahanlı kervansarayların mimarisi ve planları daha sonra, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularının yaptırdığı kervansaraylarda geliştirilmiştir.
- Ribat-ı Melik kervansarayı Karahanlı döneminin en önemli eserlerinden biridir. Cephe ortasında yükselen sivri kemerli portal kompozisyonu, Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Osmanlı ve Timur devri mimarisinde esas olmuştur.
- 1078-79 tarihli Ribat-ı Melik kervansarayı, duvar izlerine göre, kare biçiminde (86x86 m) bir yapı idi. Tamamıyla kerpiçten ve üzeri tuğla kaplanmış yapıdan, yalnız güney cephe duvarı ile portal ayakta kalmıştır. Cephenin tam ortasında yükselen sivri kemerli portal (Taç kapı), Türk mimarisinin klâsik portal daha 11. yy'ın ikinci yarısında, olgunlaşmış halde göstermesi bakımından hayret uyandırıyor. Portal, 12 x 15 m ebatlarında abidevî bir ölçüye varmıştır.

- İki avlulu kervansaraylara örnek olan Akçakale Kervansarayı, kerpiç ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş olup, dört eyvanlı plan tipine uygun yapılmıştır. Kervansaray, dış görünüşü ve planı yönünden Büyük Selçuklu eseri Ribat-ı Şerif'in öncüsü sayılmaktadır.
- Kurtlu Tepe şehir (Başane) harabelerinde bulunan kervansaray ise diğerlerinden farklı bir planla ve Anadolu'da Selçuklu kervansaraylarının küçük bir benzeri olarak karşımıza çıkar.
- Karahanlı mimarisinde, saraylar merkezde avlu ve avlunun simetri eksenleri üzerinde eyvanlar, köşelerde ise odalarla oluşturulmuş bir mimari plana sahiptir. Tirmiz sarayı dönemin önemli bir eseridir.

Ribat-ı Melik Kervansarayı

1078-79

Keramik Sanatı

- İslâmiyet sonrası Türk keramik sanatı, Karahanlılarla, hatta onların İslâmiyetten önceki devri olan Karluklular ile başlar. Karluk keramiğinde, Uygurlardan gelen süsleme motiflerini görüyoruz. Karluk ve Karahanlı devirlerinde kırmızı ve beyaz hamur kullanılmış, sigrafitto, taraklama, noktalama gibi birçok teknik uygulanmıştır. Bu teknikler bazen bir arada kullanılıyordu. Bu keramiklerde dikkati çeken husus, figüratif konuların yerini, yavaş yavaş bitkisel ve geometrik motiflerin hâkimiyetine bırakmasıdır.
- Karahanlı keramiklerinde süslemeler, bir merkezden kaynaklanarak yayılır. Tabakların kenarlarında süsleme bordürlerinin yanında, kûfî yazı şeritleri de dikkati çekmektedir. Karahanlı keramiklerindeki bitkisel motifler ve bunların oluşturduğu düzenlemeler, Hitaî (Hatayi) tarzı süslemelerin kaynağına işaret etmektedir.

Edebiyat

- Uygur hanlığının vârisi sayılan Karahanlı devletinde edebiyat dili Uygur-Karluk ve Oğuz-Kıpçak dillerine dayanıyordu. Edebiyatın biçim, tür ve nitelikleri ise, büyük ölçüde Arap ve İran edebiyatlarından etkilendi.
- Karahanlı Dönemi edebiyatından günümüze kadar kalan metinler, sözlü halk edebiyatından, İslâm dininin benimsenmesinden sonraki edebiyata geçiş döneminin ürünleridir. Bu eserler, din dışı konuları henüz işlemeye başlamamıştır. Bunlar, genel nitelikleriyle didaktik, dini ve tasavvufî ürünlerdir.
- Bozkır kültüründen geçiş aşaması olan bu dönemin en önemli eserleri, Kaşgarlı Mahmut'un "**Divan-ı Lügati-t Türk**"ü (Türk Dilleri Sözlüğü) ile Yusuf Has Hacıp'in "**Kutadgu Bilig**" (Mutluluk Bilgisi)dir.

- **Kutadgu Bilig** aruz vezniyle ve mesnevî, kaside gibi İslâm edebiyatının ortak özellikleri kullanılarak yazılmıştır. Devlet yönetimi, İslâm dini ilkelerine uygun biçimde iyi insan olma yollarını, ahlâk kurallarını konu edinir. Yer yer toplumsal hayatı, kurumları, folkloru ve inançları dile getirir.
- Eski Türkçe olarak kabul edilen Karahanlı Türkçesi ile yazılmıştır.
- İslamiyet'in Türklerce kabulünden sonraki bilinen ilk yazılı eserdir.
- Kitap, baştan sona bu 4 sembolik şahsiyetin karşılıklı konuşma ve münarazalarından oluşmaktadır. Eserde Allah, Hz. Muhammed Peygamber, Dört Halîfe ve Tabgaç Buğra Hân methedilikten sonra; iyilik etmenin faydaları; bilgi ile aklın meziyet ve faydaları; devletin sıfatı; adalet vasfı; hükümdarın vasıfları; vezirin, kumandanın, ulu hâcibin, kapıcıbaşının, elçilerin, kâtibi hazinedârın, aşçıbaşının, içkicibaşının, hizmetkârların vasıfları; dünyanın kusurları; ahiretin kazanılması; beylere hizmet etmenin usûl ve nizâmı, hizmetkârlarla nasıl geçinileceği, avâm ile nasıl münâsebet kurulacağı, Ali evlâdı, âlimler, tabipler, efsûncular, rüya tâbircileri, müneccimler, şâirler, çiftçiler, satıcılar, hayvan yetiştirenler, zenâat erbâbı, fakirler ile münâsebet; evlilik; çocuk terbiyesi; hizmetçilere nasıl muâmele edileceği; ziyafete gitme âdabı; ziyafete davet usûlü; memleketi tanzim etme usûlü; doğruluğa karşı doğruluk, insanlığa karşı insanlık gösterilmesi; zamanın bozukluğu ve dostların cefası gibi konular işlenmiştir.

Uygur alfabesiyle yazılan "Kutadgu Bilig"

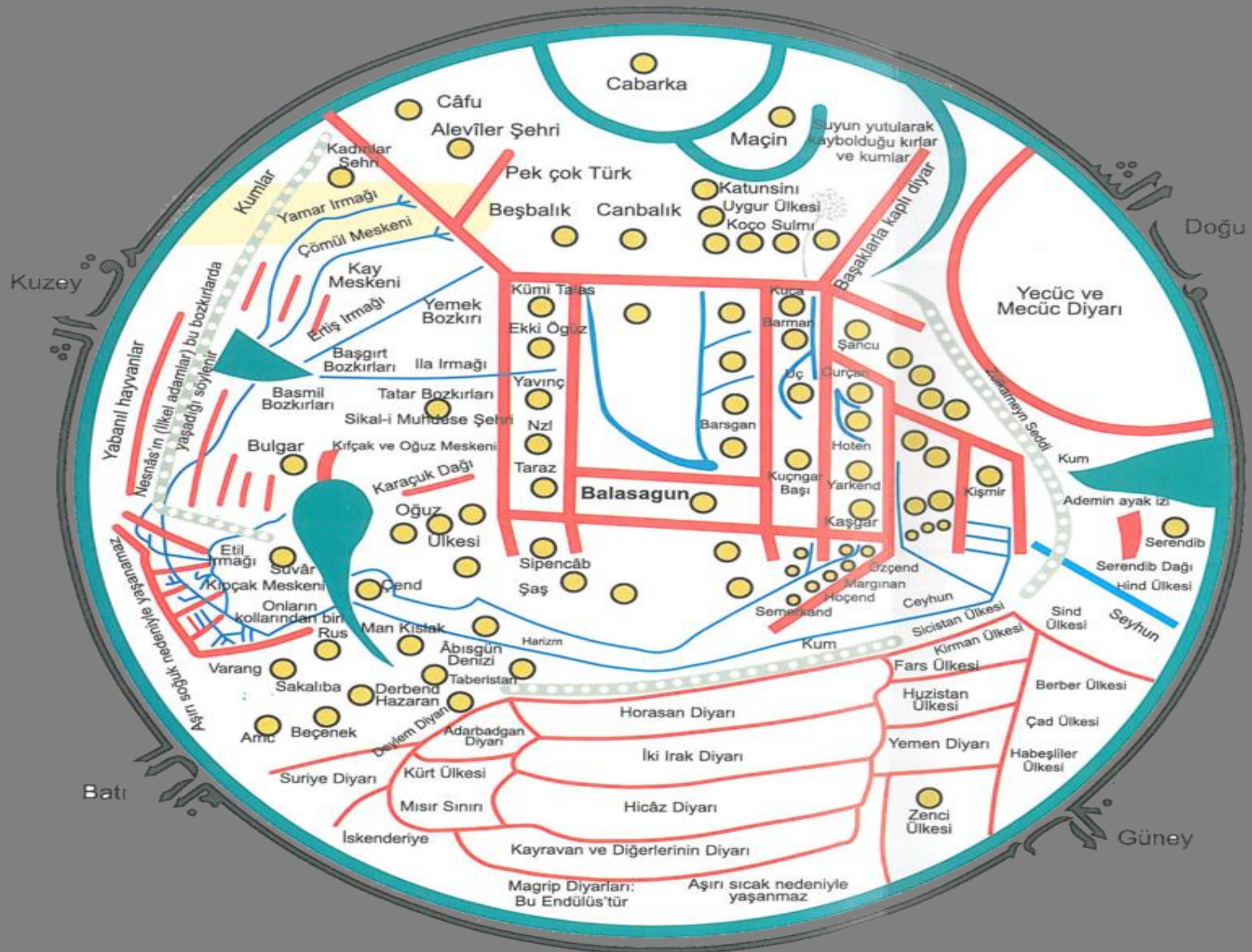

- **Divan-ı Lügati-t Türk** Kaşgarlı Mahmud tarafından Bağdat'ta 1072-1074 yılları arasında yazılan Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Türkçenin bilinen en eski sözlüğü olup, batı Asya yazı Türkçesiyle ilgili var olan en kapsamlı ve önemli dil yapıtıdır.
- Bir kültür hazinesi olan Divanü Lûgati-t Türk, bir yandan 11. asırda söz varlığının genişliğini ve çeşitliliğini gözler önüne sermekte, bir yandan da o dönemde insan ve toplum yaşamıyla, maddî ve manevî kültürümüzle ilgili, ilgi çekici kayıtlar ortaya koymaktadır.
- Türkçenin ilk sözlüğü, ansiklopedisi ve dil bilgisi kitabıdır.
- Divanü Lugati't Türk 7500'den daha fazla Türkçe sözcük içerir ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmıştır.
- Karahanlı dönemi Türk ağızlarının zengin bir sözlüğü olan Divan-ı Lügati-t Türk'te yazar, sözcükleri açıklarken dörtlüklerden oluşan hece vezniyle destan, ağıt, lirik şiir türünde örneklere, atasözlerine yer verir.

Divanü Lugati't Türk yer alan harita.

Sözlükteki haritanın Türkçeleştirilmiş versiyonu.

- 12. yüzyılda Ahmet Yesevî'nin tasavvuf düşüncesiyle temellenen "**Divan-ı Hikmet**"i, bazıları aruz, bazıları da hece vezninde söylenmiş şiirlerden oluşur.
- Genel olarak dervişlik hakkında övgülerde, bu dünyadan şikâyetten cennet ve cehennem tasvirlerinden, Hz. Muhammed'in hayatından ve mucizelerinden bahsedilir. Dinî ve ahlâki öğütler veren şiirlere de yer vermiştir.
- Ahmet Yesevi'nin görüşleri Anadolu tasavvufunun temelini oluşturur. Tasavvuf kültürünün temeli bu yapıttadır. Yunus Emre'nin, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli gibi mutasavvıfların düşüncelerinin kaynağı bu yapıttır.
- Türk edebiyatı tarihinde "Divan-ı Hikmet"in önemi İslamiyet'ten sonraki Türk edebiyatının daha önce yazılan Kutadgu Bilig'den sonraki bilinen en eski örneklerinden biri ve tasavvuf Türk edebiyatının ilk eseri oluşudur.

- Dönemin başka bir önemli eseri olan **Atabetü'l-Hakayık** (Hakikatlerin Eşiğı), Edip Ahmet Yükneki tarafından 12. yüzyılda, Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'i gibi aruz vezniyle ve Karahanlı Türkçesi ile yazmıştır.
- Hadis ve Arapça beyitlere dayanarak yazdığı şiirlerle, ahlaklı insan olmanın yollarını, ahlak ilkelerini açıklamış, çeşitli ahlakî öğütlerde bulunmuş, İslamî düşünce ve görüşlere yol gösterici olmuştur.
- Eserin Kaşgar şivesiyle, Uygur harfleriyle yazılmış ilk yazması İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.
- Karahanlılar döneminde yazılan ve elimizde bulunan birkaç Kur'an tercümesi ile Kaşgarlı Mecdüddîn Mehmed'in İbrahim Han'a takdim ettiği (şu an kayıp olan) Târîh-i Türkistan ve Hıtây ile yazarı bilinmeyen Mücmilü't-Tevârih ve'l-Kisâs adlı eserleri yine bu dönemde verilmiş önemli eserlerdir.